

SZERBNEK LENNI: EGYES SZÁM ELSŐ SZEMÉLY

MILORAD PUPOVAC

Szerbnek lenni, mit is jelent ez ma valójában? Mit jelent egy olyan nép tagjának lenni, amelyet az elmúlt tíz évben úgy fogtak fel, mint a metaforáját minden bajnak, ami ebben a százdban Európa talaján megesett, minden rossznak, ami a volt Jugoszlávia népei között az elmúlt tíz év alatt történt, vagyis mint a nacionalizmus, a kommunizmus, a nácizmus, a háborús bűnök, az etnikai tisztogatások és a népiirtás valamiféle szublimált metaforáját? A saját történelmi nagyságától elbűvölt kis néphez tartozni, amely nem képes felmérni ennek a nagyságnak a reális méreteit? Egyénnek lenni abban a népben, amelyről néhányan azt tartják, hogy nem képes az egyenlőség és a kölcsönös elismerés alapján együtt élni másokkal? Tagja lenni egy nemzetnek, amely nemigen lehetne magányosabb, mint amilyen, és bizonyos értelemben arra a helyre került, ahol Albánia volt a kommunizmus időszakában? Polgára lenni egy befejezetlen, *unbeendet* nemzetnek, az egyedüli ilyen nemzetnek a mai Európában? Egy meghatározatlan identitású néphez tartozni? Megjelöltnek lenni a nemzetnév bélyegével, amely meggátol másokat az objektív módon való percipiálásban?

Milorad Pupovac 1955-ben egy Benkovac melletti faluban született. A zágrábi egyetem tanára, általános nyelvészetet és keleti tudományokat ad elő. 1991 óta a horvátországi szerb szervezetek egyik alapítója és vezetője, 1997 óta a Szerb Népi Tanács elnöke. Újabbán a politikai-nyelvi kommunikáció kérdései foglalkoztatják.

I. A SZERBSÉG NULLPONTJA: A SKÓT, AKI SOHASEM LÁTOTT SZERBET

„Én még sohasem láttam szerbet, így hát eljöttem megnézni, hogy milyen” – egy fiatal skótnak a szavai ezek, aki Németországban tanult a passauai egyetem közigazgatási szakán, s így válaszolt Wolf tanár úrnak, a vendéglátómnak arra a kérdésére, mi készítette, hogy eljőjön az előadásomra, amelyet 2000. július 15-én a késő esti órákban tartottam meg azon az egyetemen. Így esett meg velem, hogy ötnapos németországi tartózkodásom után, mialatt négy különböző egyetemen¹ tartottam előadást a *Being a Serb* témáról, végül ezeknek a szavaknak a hallatán célját tévesztettnek tűnjön minden igyekezetem, hogy megmagyarázzam, mit jelent ma szerbnek lenni.

A meggyőződés, hogy mondhatok valamit arról, mit jelent ma szerbnek lenni, szembesült a ténnyel, hogy a fiatal skóthoz hasonlóan egyesek csak azért jönnek, hogy meglássák, hogy is néz ki tulajdonképpen egy szerb. A rokonszenves fiatal skót tehát nem azért jött el, hogy meghallgassa, mit mondhat önmagáról és a szerbekről „professzor dr. Milorad Pupovac” (így mutattak be ugyanis a német hagyomány módjában mint előadót), hanem hogy végre meglássa, milyen is a szerb. Valószínűleg már annyi mindent hallott a szerbekről, hogy már csak az hiányzott, lásson is már egyet. Nála a szó nyilvánvalóan képpé alakult át, úgyhogy csupán annak fizikai igazolása hiányzott. Ezzel a lehető legjobb módon fejezte ki a szerbség nullpontját², sokkal jobban, mint ahogyan én elmondhattam volna. Ezért azután mindenképpen hálás vagyok neki, habár nem vagyok benne biztos, milyen mértékben voltak ezek az ő szavai, s mennyire a mások beszéde.³

Az, hogy a fiatal skót nagy-britanniai, befolyásolhatta a kijelentését, de nem hiszem, hogy ez volt a döntő. Gyarmati reflex mindenképpen van a kijelentésében, de nemigen lehet olyan értelemben, mint amit a 18. és 19. századi elődei számára jelentett „törököt látni”, „arabot látni”, „indiai látni”, vagy „indiánt látni”. Az, hogy a balkáni szerb úgyszintén befolyásolhatta a kijelentését, többé-kevésbé szintén történelmi reflex.⁴ Nem döntő fontosságú tehát a ténye, hogy „látni akarta, hogy néz ki a szerb”, mert a kijelentésében nem ismerhető fel sem faji, sem nemzeti elem. Kétségtelenül eszébe sem jutott volna azt mondani, látni akarja,

hogy néz ki a néger, a kínai vagy az indián, mint ahogyan az sem fordult meg a fejében, hogy azt mondja, szeretné látni, milyen a francia, az orosz, vagy a német. Megkívánhatja, hogy lássa ezt és ezt a kínait, vagy azt és azt az oroszot, de hogy kínait vagy oroszot akarjon látni – ugyan már, ki tenne ma olyat! Az viszont, hogy látni szeretné, hogy néz ki a szerb, a legnormálisabb kívánság. Ő valószínűleg tudja, hogy a szerbek nem másfajta faj, mint a skótok, valószínűleg tudja, hogy nem Európán kívüliek, mint ahogy valószínűleg kevesebbet tud a románokról, a bolgárokról, sőt még a görögökről is, mint amennyit a szerbekről tud. De miért is akarjon valaki inkább románt, bolgárt, vagy görögöt látni, mint olaszt, spanyolt, vagy portugált? A népek európai családjának azok mindenképpen szegényebb és nem teljesen befogadott tagjai, viszont a róluk alkotott kép az európai periféria percepciójának kereteiben van. Az ő percepciójuk nem szublimációs. Többé-kevésbé, kisebb vagy nagyobb mértékben ugyanazok, mint az olaszok, a spanyolok, vagy a portugálok. Őket nem hasonlítják ahhoz, ami az európaiaknál vagy az amerikaiaknál nincs, vagy többé már nincs meg. Tőlük eltérően, a szerbek éppen ezt jelentik – *terminus comparationis* arra, ami nem, vagy többé már nem az első Európa, sem a második Európa (Amerika). Ők nem a *terra incognita* lakói, de nem is *savage people*.

Az elmúlt tíz évben a szerbek jelentik a szublimációját mindannak, amit az első Európa és a második Európa már maga mögött hagyott, és amit igyekeznek megtagadni. Ők „a klerikális, a vallási fanatizmustól véres Európa”, „a szultáni, török Európa”, „a megalkuvás nélküli államalkotástól vezérelt, nacionalista Európa”, „az imperialista, kizsákmányoló Európa”, „a fanatikus fasizmustól destruált, nemzeti-szocialista Európa”, „a vasfüggöny mögötti, kommunista Európa” nyomainak a szublimációja. Ők nem egyszerűen a CNN, a SKY-News, az RTL, vagy az Antenna *Headline*-jai, amelyeken a mi ifjú skótunk nőhetett fel a tizedik évtől a huszadikig, mint ahogyan a vele egykorúak nőhettek fel Szerbiában, vagy a volt Jugoszlávia más részein. Ők azok, ami nem látható, mert egy pillanatban megszűntek realitásnak lenni. A szerb nacionalista diskurzus ezt asztrális, mennyei szerbségként határozná meg. Meghökentő, hogy az asztrális, vértanú mennyei szerbségről szóló hagyományos, nacionalista, önistenítő és önfeláldozó szerb mítosz ho-

gyan talál igazolást abban a posztmodern képben, amelyet a média alakított ki a szerbekről Jugoszlávia széthullásának éveiben.

Nem tudom, hogy az ifjú skót valóban látott-e szerbet az én előadásom alatt. Nem tudom, utána valóban mondhatja-e majd, hogy látott szerbet, vagy pedig hogy belátta, szerbek nem léteznek. Remélem, hogy nem. Remélem, hogy az a szerb, akinek a látására eljött, nem létezik. Remélem, hogy mégis meghallotta, mit akart neki a *Being a Serb* témáról elmondani Milorad Pupovac. Tehát egy egészen konkrét szerb.

II. BECOMING A SERB: AVOIDING ONE-DIMENSIONAL IDENTITY⁵

Ha nem is mindannyian, a többségünk valahova tartozik. Van valamilyen identitása. Régtől fogva, s az nem egyszerű és nem egységes. Valaki amerikai, valaki orosz, valaki kínai, valaki arab, valaki meg spanyol. A többségünknek tehát van valamilyen identitása. Többé vagy kevésbé kifejezett, többé vagy kevésbé tudatos. Noha az emberek többsége úgy gondolja, hogy ez nem így van, mert azt hiszi, hogy a nemzeti identitás természetes, veleszületett állapot, pedig éppenséggel úgy van, hogy mi az identitásunkat megszerezzük és elsajátítjuk, mint ahogyan elsajátítjuk a nyelvet, amellyel azonosulunk, mint ahogyan elsajátítjuk a vallást, amellyel azonosulunk, vagy ahogyan elsajátítjuk a hagyományt, amelyhez tartozunk. Tehát, szemben a szokványos, hagyományos értelmezésekkel, amelyek szerint az etnikai közösségbe belenövünk, mi valójában kialakulunk az etnikai közösség tagjává. Valaki a szüleinek köszönhetően, valaki a tágabb környezete által, valaki pedig saját érdemből. Ilyen szempontból valószínűleg én sem vagyok kivétel.

Jugoszlávia demokratizálódásának és feloszlásának kezdete olyan túlnyomórészt jugoszláv irányvételű értelmiségiek baloldali-liberális körében talált, akiknek két aktivista motívumuk volt: leszámolni a hatalom egypárti kommunista típusával, és elkerülni a hatalom áldemokratikus, nacionalista típusát. Mint az abban a körben levő kollégáim többsége, én is úgy hittem, hogy ezek az összetevői annak a minimális programnak, amelynek alapján kitárulhat az ajtó az utánunk jövők: fiaink, lányaink előtt. Bármennyire is tudatában voltunk annak, hogy ez a program üveglábakon áll, nem tudtuk és ma sem tudjuk elfogadni a tényt, hogy

a demokratizáció hátsó bejáratán nem demokrata szereplők jutnak be, és hogy a fiaink, lányaink helyett nagyapáink lépnek a színre a saját értékeik, frusztrációik és beteljesületlen eszméik megvalósításáért, amelyek vagy újabb száműzetést, vagy újabb engedelmességet, vagy ami még jobb, újabb feláldoztatást kínálnak nekünk.

a) Az egydimenziójú identitás áramlata ellen

Az akkori Jugoszláviában történt változások dinamikája és élessége a viszonylag biztonságos értelmiségi-politikai körből hamarosan a mind erőteljesebb etnikai konfrontációkkal jelölt politikai történések forrongó arénájába vetett. 1990 nyarának végét a dalmáciai közutak egy részének a radikális szerb körök által történt lezárásai jellemezték, mintegy válaszul a Horvát Demokratikus Közösség győzelmére és a Horvátország függetlenítését szorgalmazó politikájára. Világos volt, hogy az ilyen fajta zárlatok biztosan a háborúba vezető utat készítik elő, mint ahogy világos volt az is, hogy a szerbeknek a horvát állam eszméjéből való kizárása útjelzőket állít ugyanarra az útra. Hogy ez mennyire világos, hamarosan megtapasztaltam, mert ezzel kapcsolatban tévévitát szerveztek, amely nyitva állt a nézők kérdései és véleményei előtt is. Elfogadtam a meghívást, hogy én is vegyek részt a vitában, nem is sejtve, hogy az döntően befolyásolja majd további politikai szereplésemet és horvátországi percepciómat. Tulajdonképpen két kérdésről van szó, amelyek számomra bizonyos módon az egész beszélgetés lényegét jelképezik. Az első kérdést az egyik prominens kolléga, egyetemi tanár, akkor Tudman úrnak, a Horvát Köztársaság elnökének a tanácsosa tette fel, s ebben fontos mozzanat volt, ahogyan engem megszólított – *ön mint szerb értelmiségi*. Maga a kérdés, de a válasz is vesztített az érvényességéből, ugyanis visszautasítottam, hogy szerb értelmiségi legyek, mert tudtam, mint ahogy a beszélgetőtársam is tudta, hogy a szerbség nem összetevő része az intellektualitásnak, akárcsak az identitás bármely más változata sem az. A másik kérdést az egyik néző tette fel, s így hangzott: *Vajon ön mint szerb veszélyeztetettnek érzi-e magát⁶ Horvátországban? – Nem, mint szerb nem, de mint a polgára ennek az országnak, amely fölött a háború felhői gyülekeznek, igen* – volt a válaszom.

Ezeknek a kérdéseknek és válaszoknak a hatása a saját magam, de a horvát nyilvánosság számára is messze ható volt. Sokkal messzibbre

ható, mint amennyire azt az én intellektuális-doktriner vélekedéssel előre láthattam volna. Mindenesetre attól a pillanattól kezdve, a szándékaim ellenére, nyilvánosan elsősorban szerbként ismertek fel engem. Az általam való szorgalmazását annak, hogy a nemzeti identitás nem lehet alapvető meghatározónk, és nem is szabad, hogy az legyen, az akkori időknek a horvát kontextusában, amikor minden elnemzetiesedett, s az emberek teljes egzisztenciája és teljes identitása azon az úton volt, hogy kizárólagosan etnikaivá váljon, pedig csakis úgy fogadhatták, mint egy szerbnek a szemtelen provokációját.

b) Apa, ugye, ezek a szerbek gonoszak, veszélyesek és rosszak?

S amíg nyilvánosan nagyobb szerbbé váltam, mint amennyire a horvát nyilvánosság és én is, más-más okból, elfogadhattuk, és amíg az otthoni telefonom a feleségem és az egész családom éjjel-nappali rémületeinek forrásává vált, a magánéletemben én olyan szerb maradtam, mint amilyen azelőtt voltam. Vagyis túl kevésbé. Ezt a legjobban az a beszélgetés példázza, amit 1992 során folytattam az akkor hatéves kislányommal.

El kell mondani, hogy ami a szerbek helyzetét illeti, az 1992. esztendő volt a legnehezebb, ami pedig engem illet, *public enemy No 1*-nek számítottam.⁷ Ilyen kontextusban, a fakultáson eltöltött hosszú nap után – ahol a nagy megpróbáltatások ellenére, amelyek akár az én nyilvános szereplésem, akár annak nyilvános értékelése miatt érték őket, az egyetemistáimnak, a legközelebbi kollégáimnak és a fakultás akkori vezetőségének a támogatását élveztem – az én hatéves kislányom a délutáni pihenő alatt nekem szegezi a kérdést: *Apa, ugye, ezek a szerbek gonoszak, veszélyesek és rosszak?* Meghökkenve a kérdéstől, előbb zavarba jöttem, majd visszakérdeztem: *Vajon a te Obrad nagyapád (az én apám) gonosz, veszélyes és rossz? Amire következett a válasza: Nem, ő jó. Ő horvát. – Hát a te Mile nagyapád (az édesanyja apja), ő vajon gonosz, veszélyes és rossz? – Nem, ő jó. Ő horvát.* Ezután a bátyám és annak két gyermeke felől kérdeztem. A válasz mindig ugyanaz volt. *Nem, ők jók. Ők horvátok.* Az egyetlen, amit abban a pillanatban mondhattam neki: *Rendben van, kislányom, az a fő, hogy ők jók.* A többről majd egy másik alkalommal.

Másik alkalomra nem volt szükség. A lányom most tizenhat éves. Időközben sok mindent megtanult. Azonkívül, hogy tudja, kik a nagyapái és a rokonai, mindenekelőtt tudja, hogy az emberek egyetlen lehetséges

pillanatban sem azért jók vagy rosszak, mert horvátok vagy szerbek, és hogy valójában azok az idők a „veszélyesek, gonoszak és rosszak”, amikor a szerb vagy a horvát lét válik erkölcsi értéké. Az ilyen időkben az erkölcsi értékeket nem a jó szerbek, nem a jó horvátok, hanem a jó emberek őrzik. Az erkölcsiség szubjektuma az egyén, nem pedig a nemzet, sem a nemzetiség.

c) Mérsékelt szerb, vagy fából vaskarika

A jugoszláv dráma egész időtartama alatt nemzetközi körökben engem a leggyakrabban mint mérsékelt szerbet fogtak fel, aki szót emelt a háború ellen, aki elismeri mások jogait, és aki, a lehetőségek keretében, megoldást keres maguknak a szerbeknek. Habár ennek igazi jelentését soha nem fogadtam el, mint ahogy nem fogadtam el azt sem, hogy „szerb értelmiségi” legyek, megszoktam, mint ahogy megszoktam azt is, hogy amikor bemutatnak, hozzáteszik, hogy szerb vagyok. Egy ezzel kapcsolatos élmény azonban hozzásegített, hogy felfogjam, ki is vagyok én tulajdonképpen, mint „mésékelt szerb”.

1998 tavaszán történt az egyik gyönyörű ohridi szálloda teraszán, ahonnan még szebb kilátás nyílt az Ohridi-tóra és a szomszédos Albániára, hogy egy macedón barátom (akkor a Szobránye, a macedón parlament elnökének a tanácsosa) bemutatott egy holland párnak, a Rose-Roth szeminárium résztvevőinek, amelyen magam is részt vettem a Horvát Állami Szábor küldöttségének tagjaként. A férfit ismertem korábbról, mert az Észak-atlanti Szövetség Közgyűlése politikai bizottságának elnökeként járt Horvátországban, s találkozott velem, akár mint a parlament tagjával, akár mint a Szerb Nemzeti Tanács elnökével. A hölgyet nem ismertem.

Ő dr. Pupovac. Horvátországi, zágrábi szerb – mutatott be szívélyesen a macedón barátom (valójában egyike annak a sok barátomnak és kollégámnak a volt Jugoszlávia térségéből, akikkel Jugoszlávia demokratizálódásának kezdetén azonos reményeket tápláltunk). Mire a hölgy, kissé teátrálisan, összerázkódott, mint akit derült égből villámcsapás ért. A barátom úgy akart a benyomásán javítani, hogy hozzátette: *Dr. Pupovac azonban mérsékelt szerb*. A helyzet viszont, ahelyett hogy javult volna, még rosszabb lett, mert a hölgy még erőteljesebben reagált.

Abban a pillanatban, annak az igazán kedves és rokonszenves északi nőnek (a külseje alapján ugyanis ilyennek maradt meg az emlékezetemben) a reagálása alapján megértettem, hogy a *mérsékelt szerb* szintagma tulajdonképpen *contradictio in adiecto*, ami a nem hozzáértőknél csak növeli magának a névnek a negatív konotációját, a beavatottaknak meg valószínűleg nem jelent többet, mint a fából vaskarika.⁸

III. TRANZÍCIÓS SZERBEK: MAGÁNYOS ÉS BEFEJEZETLEN NEMZET

Az elmúlt tíz év alatt sok mindent, könyvet, vagy másféle szöveget írtak, amelyben a szerzők arra törekedtek, hogy megmutassák, milyen jók, vagy milyen rosszak a szerbek.⁹ Akár az egyiket, akár a másikat bizonygatni értelmetlenség lenne. Ugyanez vonatkozik arra az esetleges próbálkozásra is, hogy valami harmadikat bizonyítsanak be. Az erkölcsi kategóriákat egyszerűen nehéz az úgy konstituálódott szereplőkre alkalmazni, mint amilyenek a népek vagy az államok, nehéz a politikai szubjektumokra vagy berendezésekre vonatkoztatni, különösen pedig az identitás szubjektumaira, mint amilyenek a népek. Jó vagy rossz lehet ez vagy az a szerb férfi, vagy szerb nő, az ilyen vagy olyan szerb politika, ez vagy az a hatalom. A szerbek mint olyanok, nem. Ők a többi néphez hasonlóan nem erkölcsi szubjektumok, a szónak sem pozitív, sem negatív értelmében.¹⁰

Ugyanez érvényes arra az esetleges törekvésre is, hogy bebizonyítsák, a szerbeket nem mindig látták olyanoknak, mint amilyeneknek most látják. Az emberek többsége annak alapján ítél, ami most van, nem pedig annak alapján, ami volt, vagy ami lehetett volna. Különösen nem, amikor politikai megítélésről van szó. Mintha ez tudás, vagy tudatlanság kérdése volna! Így sok szerbre emlékszem, s nemes reakcióikra a szerbek kellemetlen megbélyegzésével kapcsolatban – „meg kell nekik magyarázni, ők ezt nem tudják!” Ne vitassuk, hogy ez a „magyarázat” vagy „tudás” történelmi lecke volna a kétségtelenül szabadságszerető szerb történelemről (mintha bárkinek a története nem lenne szabadságszerető!). Nem is beszélve, hogy a politikában a magyarázatnak¹¹, vagy tudásnak egyetlen fajtája sem, de a legkevésbé a történelmi, nem szól, és nem is szólhat önmagáról politikai közvetítés nélkül. Nem is szólva,

hogy a politikában, mint ahogy Foucault, vagy még pregnánsabban Louis Carroll mondja, minden, s így a tudásnak és a nyelvnek a kérdése is oda jut ki – *who is mastering the game?*

Mindezekhez és sok más, vagy kevésbé sántító megállapításhoz hozzá lehetne fűzni még néhányat. Ennek viszont nem sok értelmét látom, még retorikai szempontból sem. Mindemellett azonban megvilágítatlan marad – valójában mi is történt a szerbekkel a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején? Hogyan történt, hogy az a nép, amely az európai történelem utóbbi kétszáz éve alatt mindig az „igaz oldalon” állt, most a „téves oldalra” került? Hogyan van az, hogy az a nép, amelynek a törökök elleni két utolsó felkelése nemcsak a Török Birodalom felbomlására volt döntő hatással, hanem az európai forradalmi mozgásoknak is része volt, most az orientalizmus jelképévé vált? Mivel magyarázható, hogy az a nép, amely a múlt század végén és ennek a századnak az elején az alkotmányosság liberális konceptusának alkalmazása, a liberális republikanizmus mellett foglalt állást, most a szultáni, despotikus berendezkedésű nemzetek sorába került? Hogyan történt, hogy az a nép, amelynek nagyobb része hozzájárult az osztrák–magyar császárság széthullásához, többé nem azokat az értékeket követi, amelyek őt és szövetségeseit az egyeduralom alól való felszabadulásra ösztönözték; hogyan van az, hogy a század végén már nem a Wilson-doktrína vonalát követi, mint ahogyan a század elején tette? Hogyan történt, hogy azt a népet, amely a második világháború alatt antifasiszta irányvételével és szerepével élen járt a többi nép között, olyan jelzőkkel illetik, amelyek az akkor legyőzött ideológiák követői közé sorolják? Hogyan lehetséges, hogy az a Belgrád, amely a kommunista hatalom utóbbi évtizedei alatt központja, sőt menedéke volt az ellenzéki diszsidens tevékenységnek, az Európa e részében fennmaradt utolsó kommunista hatalomnak a szinonimájává váljon? Hogyan lehetséges, hogy ez a város, amely sok mindenben példaként szolgált Varsónak is, Prágának is, Budapestnek is, ilyen szempontból ma messze Tirana mögött álljon? Hogyan történt, hogy egy, az európai viszonylatokban is kis népet imperialista nemzetnek tartanak?

A szerbek helyzete a Jugoszlávia széthullását megelőző években nem volt sem könnyű, sem egyszerű. Annak az államnak, amelybe másokkal együtt oly sokat befektettek, Jugoszláviának a széthullása mind bizo-

nyosabbnak tűnt, míg annak, amivel csatlakoztak Jugoszláviához, Szerbiának mint államnak a megőrzése mind bizonytalanabbá vált. Ezen a kritikus ponton alakul ki a politika, amelynek két iránya van – az első magának Szerbiának az államhatára, a második pedig a Jugoszláviában élő szerbek etnikai határa.¹² (Az elsőnek Szerbiát, a másodiknak viszont Jugoszláviát kellett megőriznie. Legalábbis egyesek így beszélték, mások pedig vakon hitték.) Az előző kérdésekre a válaszokat jórészt megtaláljuk abban a módban, ahogyan ezek a politikai irányok a gyakorlatban megnyilvánultak, miközben sem Jugoszláviát nem őrizték meg, sem Szerbiát nem védték meg. Éppen ellenkezőleg. Mindazok az államok, amelyek el akarták hagyni Jugoszláviát, kiváltak, s a szerbekre maradt a felelősség a háborúért és a mások szenvedéseiért (ami magában foglalja annak lehetetlenségét, hogy szóljon a saját szenvedéseiről), valamint Szerbia mint befejezetlen, magányos nemzet.

A volt Jugoszlávia térségében többféle állami állapotot találunk. Szlovéniát, amely minden szempontból befejezett állam és stabil demokrácia; Horvátországot, amely befejezett állam, de nem stabilizált demokrácia, nem befejezett demokratikus berendezés; Bosznia-Hercegovinát, amely nemzetközi protektorátus, s amely még mindig inkább a nemzetközi tisztségviselőknek, mintsem saját polgárainak az állama; Macedóniát, amely a NATO-nak és az ENSZ-nek a védence, amelyek fenntartják a békét, s megakadályozzák az etnikai macedónok és az etnikai albánok közötti polgárháborút; Crna Gorát, amely Macedóniához hasonlóan mindinkább a NATO védencévé válik a lappangó és kiprovokált belső feszültségek miatt; valamint Szerbiát, amely a befejezetlen államok példája. Mint ilyen, sok mindenben hasonlít az 1992 és 1995 közötti Horvátországra. Egy jelentős különbséggel – a nemzetközi közösség mind az elismerés politikáját, mind a támogatás politikáját illetően Horvátország mögött állt, amit egyelőre semmilyen szempontból sem mondhatunk Szerbia esetében. Ebben a vonatkozásban Szerbia nemcsak hogy befejezetlen állam¹³, hanem magányos nemzet is.¹⁴ Magányosabb, mint bármikor a történelmében. S ez a két dolog, az állam befejezetlensége és a nemzet magányossága, úgy tűnik, karöltve jár együtt.

Ellentmondásosan hangzik, de így van: Szerbia, amelynek az államiságát, Crna Gora államiságával együtt beleépítették a közös jugoszláv

állam alapjaiba, ma befejezetlen állam, míg Szlovénia és Horvátország a magával Szerbiával való összehasonlításban messze befejezett állam: Szerbia, amelynek Jugoszlávia széthullása előtt is, és a széthullás kezdetén is megvolt minden állami attribútuma, idővel elveszítette ezeket, hogy végül mintha az összes volt jugoszláv tagköztársaság korábbi befejezetlensége valamilyen különös módon a saját tulajdon befejezetlenségébe tevődött volna át! Valaki azt mondja majd, hogy ebben nincs semmi különös, mert ilyen utat tett meg sok más nemzet is a nagy és összetett rendszerek felbomlásakor, mint ahogyan megtette Ausztria és Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után, vagy Törökország a Török Birodalom szétesése után. És ez így is volna, ha Szerbia valóban imperialista nemzet lenne. Ilyen meghatározói azonban valójában sem a jugoszláv, hát még a balkáni viszonylatokban sem voltak neki. Ami nem jelenti, hogy nem léteztek az ilyen jelleg megszerzésére irányuló törekvések vagy ideológiák. Léteztek, de azok inkább virtuálisak, mintsem reálisak voltak, és inkább a szerb állam eszméjéhez, mintsem a szerb birodalom eszméjéhez kötődtek.¹⁵ Sokan azt hiszik, hogy ebben a tíz évben Szerbia imperialista politikát gyakorolt, és valamiféle imperialista háborút folytatott. Úgy hiszem, bebizonyul, hogy ez valóban így van az eszközök, de nem a célok tekintetében. A célokat a nemzetállamnak, és nem a birodalomnak a megteremtése határozta meg.

Szerbia ma nemcsak gyenge állam, mint amilyen többé-kevésbé az összes posztkommunista állam Oroszországtól Albániáig, hanem a befejezetlen állam számos meghatározóját mutató állam is. Ez még mindig inkább a széthulló Jugoszlávia, mint a létrejövő Szerbia. A hatalom még mindig inkább Jugoszlávia széthullásának az őrzője, mint magának Szerbiának a hatalma. A Crna Gorához és annak a Szerbia iránti lehetséges státusához való jelenlegi viszonyulás csak az egyik mutatója Szerbia ilyen helyzetének. Sokkal jelentősebb és sokkal relevánsabb mutató az a tény, hogy a hatalom a volt állam hivatalnokaival és azokkal a választókkal tartja fenn magát, akik a korábbi, mind jugoszláv, mind pedig kommunista időszak értékeivel és eszméivel élnek, és nem azokra az emberekre támaszkodik, akik Szerbia jövőjét jelentik.¹⁶ Végül, a hatalom mindezekben az években a volt államnak az ereje, különösen a katonai ereje által tartotta fenn magát, amely nem volt összhangban magának Szerbiának az erőarányaival, ez pedig maguknál a szerbeknél

is és másoknál is a percepció és az önmagukról való képalkotás különféle formáit eredményezte.

Ezenkívül Szerbia, mint állam, de mint nemzet is, részben a hatalom ilyen jellege miatt, részben pedig magának Miloševićnek a személyes tulajdonságai miatt, sajátosságok nélküli, saját identitásának létfontosságú meghatározói nélküli állammá vált. Szerbiának mint államnak és mint nemzetnek gazdag hagyományai vannak, s a legkevésbé volt várható, hogy ezen a téren lesznek komolyabb nehézségek. Azonban mégis az történt, hogy Szerbia saját identitásának a súlyos válságát éli meg. Nézzük meg e válságnak csak néhány vonatkozását. Először – a jelképek szintje. A rendszer ilyen fajtája Szerbiában szinte nem létezik. Horvátországtól eltérően, ahol Tudman még az állami kialakulás befejezése előtt megformálta Horvátország jelképrendszerét, mint az államberendezés fenntartásának és a belső nemzeti kényszernek az eszközét, Milošević teljesen lecsupaszította Szerbia jelképrendszerét, többé-kevésbé elvetve ennek az identitásnak a kommunista elemeit, de úgyszintén többé-kevésbé nem fogadva el annak nemzeti elemeit sem. Másodszor – a területi szint. Az „ahol szerb sírhalom domborul, az a szerbek földje” jelmondat, valamint az úgynevezett „szerb földek” multiplikálásának eszméje szerint való imaginárius nemzeti identifikáció időszaka után, amelyben kétségtelenül lehetetlen volt megtalálni Szerbia polgárai számára a területi identitás valódi és reális alapját, Szerbia polgárai szembe találják magukat Szerbia reális állami területének az alapvető kérdésével, állami identitásuk jelentős elemével. Ez különösen érvényes a NATO-beavatkozás, valamint a NATO és az ENSZ erőinek a Kosovóba való telepítése utáni időszakra. Épp hogy kialakultak az előfeltételek annak megértésére, hogy Szerbia határai nincsenek annak határain túl, amikor most olyan helyzetbe kerültek, hogy azt kellene felfogni, Szerbia nincs még a saját szerbiai határain belül sem. Az előtérrel való azonosulásnak az ilyen válsága, vagy az ilyen állapot kétségtelenül nem lehet produktív sem rövid, sem hosszú távon. Ez az állami identitás helyett csupán az etnikainak a latens fenntartását segítheti elő. Harmadszor – a mások szerepe Szerbia, illetve a szerbek identitásának kialakításában. Akár Szerbia, akár Jugoszlávia kialakulásának történelmi folyamata a szerbeket nemegyszer állította szembe náluknál sokkal erősebbekkel és sokkal befolyásosabbakkal, vagy éppenséggel olyan szerepet osztott

rájuk, amely messze meghaladta az akár politikai, akár másmilyen reális erejüket. Ez azonban valamiképp azt az érzést keltette, hogy Szerbiának *nation grande* jellege van. Valami hasonló ment végbe az elmúlt tíz évben is, csak most túlnyomórészt negatív előjellel. Amennyiben nem változik meg valami a nemzetközi közösségnek a Szerbiához való viszonyulásában, ha a nemzetközi közösség nem támogatja Szerbiának mint reálisan megfogalmazott identitású államnak a kialakulási folyamatát, megtörténhet, hogy tudatosan, vagy akaratlanul hozzájárul a *nation grande* érzés további erősödéséhez, még ha ez a jelenlegi Szerbia területénél kisebb területen is nyilvánul meg. Így a rigómezei mítosz, a mennyekben győzelmes háborúvá átalakuló földi csatavesztés mítosza hatszáz évvel később is igazolást nyer. Ezúttal nem a Kelet, hanem a Nyugat részéről.

Anélkül a szándék nélkül, hogy teljes, még kevésbé, hogy tökéletes választ adjak arra a kérdésre – mert sem az egyikre, sem a másikra nem tartom magam szakavatottnak –, hogy Szerbia miért befejezetlen állam, az egyedüli az európai posztkommunista országok közül, amelynek még tíz évvel a kommunizmus bukása és Jugoszlávia széthullása után sem sikerült államként kialakulnia, a következő irányokban kereshetünk feleletet. A volt jugoszláv föderáció összes tagállama közül százalékos arányban Szerbiában van a legtöbb nemzeti kisebbség. A legnagyobbak közülük, az albánnak mintegy kétmillió tagja van, és abszolút többséget képez Szerbia viszonylag széles délnyugati részén, vagyis Kosovo tartományban. Részben magának Szerbiának a kosovói albánok iránti politikája miatt, részben azok erős nacionalizmusa és az Albániával való egyesülési törekvése miatt ez a tavaly óta a NATO és az ENSZ protektorátusa alatt álló tartomány és többségi albán lakossága késlelteti, hogy Szerbiának mint államnak a kialakulása befejeződjön, mert a dolgok jelenlegi állása szerint nem fogadják el, hogy Kosovo tartomány bármilyen módon is Szerbia összetevő része. Az, hogy ott már évek óta nem tartanak választásokat ugyanolyan szabályok szerint és ugyanazokra a képviseleti testületekre vonatkozólag, és hogy a közeljövőben sem fognak tartani, csak egyik mutatója annak, hogy mennyire releváns az albán kérdés Szerbiának mint államnak a kiteljesedése szempontjából. Az, hogy az ottani reális hatalmat a NATO és az ENSZ gyakorolja, valószínűleg a leghitelesebben bizonyítja Szerbiának mint államnak a

befejezetlenségét. Szerbia tényleges állami szuverenitását azon a területen meghatározatlan időre felfüggesztették. Nem tudni, hogy az ott élő emberek vajon Szerbia állampolgárai-e, a jogaikat pedig államként sem megvédeni, sem korlátozni nem tudja. Ami a Jugoszlávia széthullása során a kisebbségek helyzetét illeti, az általunk ismert valamennyi eset közül a kosovóihoz leginkább a kelet-szlavóniai hasonlít, ahol az UNTAES, az ENSZ átmeneti közigazgatása volt, és ahol a horvát állami szuverenitást függesztették fel. Az volt a cél, hogy azt az ENSZ segítségével helyreállítsák, miután az ott élő horvátországi szerbek kialakították a saját hatalmukat, s miután Belgráddal megállapodtak abban, hogy annak a területnek be kell épülnie a Horvát Köztársaság állami-jogi rendszerébe. A különbség tehát abban van, hogy a nemzetközi közösség Horvátországnak mint államnak a kiteljesedését segítette, míg Kosovóban a legjobb esetben is csak halogatja Szerbiának mint államnak a befejezését. Így a nemzetközi közösség, magára vállalva a kosovói albán kisebbség égető kérdését, tudatosan vagy akaratlanul e folyamat befejezésének kulcsát tartja a kezében. Akármerre fordítja el a kulcsot, bezárja-e, vagy pedig kinyitja-e Szerbia előtt Kosovo kapuját, a nemzetközi közösség lesz az, amely akár pozitív, akár negatív értelemben hozzájárul majd Szerbia állami kiteljesedéséhez. Más kérdés, hogy a nemzetközi közösségnek van-e ereje az ilyen szerephez, vagy pedig e közösség is, Miloševićhez hasonlóan, csupán taktikai húzásokra képes kellő stratégiai vízió nélkül. Kérdés az is, hogy van-e ereje egy olyan szerep vállalásához, amelyet akár keresztapaként, akár államokat teremtő konstitutív hatalomként mindebben a tíz évben a volt Jugoszlávia térségében betöltött, s ily módon valójában legyőzte Miloševićet, aki ezt a szerepet kitartóan elvetette abban a hitben, hogy a politikájával egyedül is befejezheti Szerbia kialakítását. Ez a tulajdonképpeni kérdés. Ha a nemzetközi közösség nem talál rá megfelelő választ, amely ugyanazokon a politikai elveken alapszik, mint amilyeneken a volt jugoszláv köztársaságok nemzetközi elismerése, tehát a területi egység sérthetlenségén, az emberi és a kisebbségi jogok tiszteletben tartásán, akkor ön maga is és Szerbia is tartósan a miloševići politika túsza marad, olyan alapokon, amelyeken lehetetlen a béke megteremtése és a jövő kialakítása, mint ahogyan lehetetlen volt az elmúlt tíz évben is. *Ergo, hi Rhodos, hic salta!* Minden körülmény azonban arra mutat, hogy ezek

az ajtók Szerbia előtt mindaddig zárva maradnak, amíg maga Szerbia nem nyitja meg a saját ajtaját, s nem hagy fel a magányos nemzet politikájával. Lesznek, akik ezt demokratizálódásnak, mások a szerb politikában az elmúlt tíz évben uralkodó politikai autizmus túlhaladásának nevezik majd, nekem viszont úgy tűnik, megfelelőbb az „önnön maga legyőzése” kifejezést használni.¹⁸ Szerbiának tehát erőt kell gyűjtenie ahhoz, hogy megváltoztassa a politikát, amely folytonosan ellenségeket kreál. Az „ajtót nyitni” ezért itt olyan politikának a metaforája, amely az ellenségből is barátot formál, amely a magányos nemzetből másokkal együttműködni és integrálódni képes, kommunikatív nemzetet teremt. Magányos nemzetként Szerbia nem védheti meg alapvető nemzeti érdekeinek egyikét sem. Nem válhat stabil állammá, sem demokratikus nemzetté. Önnön magának a legyőzése ezért ilyen értelemben fennmaradásának a követelménye. Szükségszerűen le kell győzni azt a bénító tudatot, hogy a nemzetközi közösség igazságtalan politikát folytat a szerbekkel és Szerbiával szemben a kosovói megoldatlan kérdést illetően. Ellenkező esetben Szerbia a permanens dilemma előtt áll: demokrácia, vagy Kosovo, a világ, vagy Szerbia. Pedig a napnál is világosabb: semmilyen formában sem lehet szó Kosovóról demokrácia, az önlegyőzés nélkül, és nincs Szerbia a világ nélkül. Csupán az a kérdés, kinek a hangja fog eljutni a súlyos szavaktól és fegyverdörgéstől zúgó fülekbe, s nem akad-e újra valaki, aki a szerbeket úgy akarja észhez téríteni, hogy Miloševićet erősíti meg annak gyengesége ellenére.

Végül el kell mondani, hogy a közös jugoszláv állam széthullásának folyamata tulajdonképpen még mindig nem fejeződött be, s nehezen is lehet elképzelni, hogy befejeződik, amíg Szerbia nem konstituálódik államként. Meg kell mondani, hogy ennek messzire ható következményei vannak mind Szerbia, mind a Jugoszlávia széthullásával létrejött államok számára. Ha nem is mind, a többség függ ettől a folyamattól. Mind a belső stabilitás, mind a társadalmi felvirágzás tekintetében. Szerbiának mint államnak a befejezése, a magányos nemzet státusának a megszüntetése nemcsak a szerbeknek, hanem a szomszédoknak, s így a nemzetközi közösségnek is érdeke. Más kérdés, hogy a nemzetközi közösség belső dinamikája mennyire vág egybe Jugoszlávia széthullásának folyamatával és Szerbiának mint államnak a befejezésével.

IV. MÁSOK SÖTÉT OLDALA: ÖSSZEESKÜVÉS, ELLENSÉGESKEDÉS, ÁLDOZATHOZATAL

Amint láttuk, a szerbek és a többiek dolga az elmúlt tíz évben nem áll jól. A szerbek elveszítettek másokat, mint ahogy mások is elveszítették a szerbeket. A századok során épített közösségi élet megsemmisült, az évszázados kapcsolatok elszakadtak, a sorsdöntő történelmi pillanatokban létrejött szövetségek széthullottak. S még ennél is több minden. A szerbek és a többiek időnként megszűntek létezni egymás számára. Emlékszem egyes szerb nacionalisták dühödő kijelentéseire a kilencvenes évek elejéről: „Ők a mi számunkra nem léteznek többé. Soha többé velük. Csak elválni, semmi más. Tudni sem akarunk róluk.” (A horvátokra vonatkozólag.) „Mindenki a szerbek ellen van. Mindazok, akikkel a szerbek tegnapig együtt éltek, most egyesülnek a szerbek ellen.” Úgyisint emlékszem a horvát nacionalisták nem kevésbé dühödő kijelentéseire ugyanabból az időből: „A szerbek és mi két külön világ vagyunk. Köztünk és közöttük berlini falat kellene emelni. Ők nem olyan nép, amelyik együtt tudna élni másokkal.” Semmivel sem szelídebbek a kívülről, azaz a világból érkező kijelentések: „Serben müssen sterben” – olvashattuk a szomszédságban, „Only language they understand is language of force” – volt a közhelynek számító rezonálás a tengeren túlról. Hogyan történt mindez, nem lehet egyszerűen megválaszolni. Talán jobb lesz, ha ezt holnap teszik meg a történészek, akik több ténynek lesznek a birtokában, mint amennyit most mi tudunk. A vezető és uralkodó szerb politika a közös állam széthullásának folyamatában a mások bemutatásának három építőelemét használták: az összeesküvést, az ellenségeskedést és az áldozathozatalt. A mindennapi gyakorlatban három elnevezést alkalmaztak: a szerbektől irtózót, a szerbgyűlölőt és a szerbfalót, mint az előzőeknek a megtestesítőit, szubjektumait.

Kezdetben ez volt a Komintern és a Vatikán, amelyek saját okokból irányították a szerbek elleni összeesküvést. A Komintern azért, mert a szerbekre „ráerőszakolta a kommunizmust és a kommunista Jugoszláviát, az elnemzetietlenítés ideológiáját és az olyan államot, amely mindenkinek a hasznára volt, kivéve a szerbeket”; a Vatikán azért, mert összeesküvést szőtt a pravoszláv szerbek és Jugoszlávia ellen. Később

ezekhez hozzáadták az összes többi is. Németországot, természetesen. Amerikát mindenképpen. Sőt, még az „áruló” Angliát és Franciaországot is. Ezeknek a „szolgái” meg szóra sem érdemesek. Régi előítéletek és sztereotípiák kerültek így előtérbe, a közös állam széthullásának következményeitől való indokolt félelem pedig az új nemzeti vezérek kezében a manipuláció eszközévé vált. Ilyen összefüggésben például a múlt s a mostani század (nemcsak a szerbek körében és a szerbek számára) két vezető eszményképét, Vuk Stefanović Karadžićot és Josip Broz Titót igyekeznek úgy bemutatni, mint a szerb érdekek szempontjából nem autentikus személyeket, hanem mint a szerbek elleni összeesküvés megtestesítőit is. Az ilyen propagandatörékvések szerint ugyanis Vuk Stefanović Karadžić voltaképpen „osztrák kém” volt, olyan ember, akiből a bécsi udvar formált eszményképet, hogy uralkodhasson a szerbek felett, elrabolva tőlük eredeti hagyományaikat, írásukat, nyelvüket. Josip Broz Tito még ennél is rosszabbul járt. Ő egy felcserélt identitású személy. Valaki, aki számára a szerencsétlen Josip Broz neve csak eszközként szolgált arra, hogy megvalósítsa gazdáit, ez esetben a Komintern céljait.

Az összeesküvés elméletét felváltotta az ellenségeskedés gyakorlata. Az összeesküvők és szolgálók által alakultak ki másokból az ellenségek. Azok, akik veszélyeztetik a szerbeket, akik szétrombolják Jugoszláviát, és akik társultak az ellenségeinkkel.

A régi félelmek, a régi összetűzéseknek, különösen a második világháborúból valóknak a tapasztalatai, az előző nemzedékek összezsapásai egyik napról a másikra megszabták a mai unokák összetűzéseinek irányát is. Sokan büszkén hangsúlyozták, hogy a második világháborús ellenségek, a csetnikiek és a partizánok, vagy az usztasák és a partizánok fiai ma ugyanabban a lövészárookban vállalva harcolnak a közös ellenség ellen, ugyanazon ellenség ellen, amelyik miatt a múlt háborúban egymással csaptak össze. A tegnapi testvérepek és a tegnapi barátok elveszítették a saját igazi nevüket, és másikat, visszafordíthatatlanul ellenségeset kaptak. A szerbek így minden horvátot usztasának, minden bosznia-hercegovinai muzulmánt töröknek (vagy balijának) kezdtek nevezni.¹⁹ Az ilyesféle névadással mintha nemcsak a régi összetűzéseket s a hozzájuk kötődő traumákat akarták volna elmélyíteni, hanem a névvel az ellenségeskedést szándékoztak volna ad liminem és maradék-

talanul megjelölni. Mintha azoknál, akiknek semmilyen tapasztalatuk, semmilyen közvetlen élményük sem volt az ilyen nevet viselőkkel kapcsolatban, az autentikus tapasztalat érzését akarták volna kialakítani, s az igazságát is mindazért, amit az ilyen ellenséggel szemben tesznek.

A másoknak mint ellenségnek az ilyen értelmezési módja semmi másnak nem hagyott teret, csak az olyan logikának – vagy a mi pusztulásunkig, vagy a ti kiirtásotokig!²⁰ A mások exterminációja logikájának. Az ilyen helyzetben még az áldozatok ilyen fejtetőre állított elítélése is hallatszott: Soha nem fogjuk megbocsátani nektek, hogy arra kényszerítettetek bennünket, hogy ezt tegyünk veletek. A háborúba keveredett emberekkel szemben többé már nem ellenség volt, amelyet le kell győzni, nem olyan, amelynek a katonai erejét meg kell törni, hanem ellenséges népesség, amelyet vagy el kell űzni, vagy le kell ölni.

Mások, ha nem rosszabbnak, akkor semmivel sem jobbnak mutatták be a szerbeket. Mi több, teljességgel mondható, hogy nyomon követték a mások bemutatásának azt a logikáját, amelyet az elmúlt tíz évben a belgrádi uralkodó csoport fejlesztett ki. Nem a terepen levő másokról, a „hazai másokról” beszélek most, hanem a „nemzetközi közösségről”. A nemzetközi közösség fő szubjektumai, mind az akadémiai, mind az általános közvélemény alakítói, a politikusok, de nem ritkán az egészen egyszerű, beavatatlan emberek is a szerbegről olyan képzetet alkottak, amelyet három alapvető összetevőből alkottak: a megbélyegzésből (demonizálás), az elszigetelésből és végül a viktimizálásból.

A szerbeknek a „nemzetközi közösség” részéről való bemutatása egyfajta *vegyülete* volt a domináns retrográd ideológiáknak és rezsimeknek, amelyek megrázkódtatták Európát, veszélyeztették annak nyugalomát és demokratikus hagyományait. Egyszer úgy mutatták be, mint „az utolsó kommunista népet”, másszor mint „a radikális és szélsőséges nacionalizmus népet”, harmadszor mint „a náci vezetőségű országot”, negyedszer pedig mint „a gyilkosok és háborús bűnösök népet”. Elég csak megnézni a címeket és a karikatúrákat, amelyek az elmúlt tíz év alatt a vezető nemzetközi lapokban megjelentek, s könnyen meg lehet állapítani, hogy a leggyakoribb szimbólumok a vörös csillag, a horogkereszt, a négy tűzcsiholó, a késes ember és a kalasnyikovok voltak. Az ilyen bemutatás alapján nem ritkán az a benyomás alakulhatott ki, hogy a szerbek háborús bemutatásakor és a háborús retorikában valamilyen

elmaradott, befejezetlen vagy utólagos háború folyt a nacionalizmus ellen, a kommunizmus ellen, a fasizmus ellen, de amelyben az igazi szereplők, a valódi célok láthatatlanok maradtak. Az „etnikai tisztogatás” kifejezést, amely a bosznia-hercegovinai háború idején került használatba, s amely az etnikai kisebbségek elűzését jelentette az etnikai többség által ellenőrzött területekről, az esetek többségében a szerbekkel azonosították – a szerbek azok, akik etnikai tisztogatást végeznek. Az etnikai tisztogatás gyakorlatát mi sok más történelmi helyzetből ismerjük, legyen szó egyoldalú aktusokról (a lengyelek elűldözése a Sztálin által ellenőrzött területről a második világháború kezdetén, vagy a németek elűldözése a lengyelek által a második világháború után), kétoldalúan egybehangolt aktusokról (török–görög példa, pakisztáni–indiai példa), vagy nemzetközileg elismert eset (török–görög a Népek Ligája előtt). Más népek esetében is ismert a volt Jugoszlávia területén akár az előző háborúból, akár a mostaniból. Nincs szándékomban igazolni azt, amit nem lehet igazolni, sem viszonyítani azt, amit nem szabad viszonyítani, csak azt akarom mondani, nemcsak a történelmi tényeknek, hanem a szerbek iránti lehetséges viszonyulásnak sem felel meg, ha az etnikai tisztogatás a szerbek egyik szinonimájává válik. Abban az esetben kétségtelenül nem a reális szerbekkel, hanem azok stigmájával szembesülnek. Akkor viszont már nemcsak a szerbek problémája lesz, hanem mindenki másnak a problémája is, elsősorban pedig a kommunikációé. Emlékszem, 1993-ban amerikai tartózkodásom alatt meglátogattam egy vegyes családot (a férj belgrádi szerb, a feleség katolikus vallású cseh), ahol két általános iskolásfiú volt. A látogatásomból két dologra emlékszem: az egyik a szerb és cseh származású amerikai szülők büszkesége, amikor a nagyobbik fiú felolvasta a Martin Luther’s Day ünnep alkalmára írt esszéjét, amit díjaztak az iskolában; a másik pedig amikor a két fiú elmesélte, milyen kellemetlenségeik voltak, amikor a szomszéd gyerekek megtudták, hogy az egyik szülőjük szerb és hogy szerb pravoszláv templomba járnak. Az Arizona állambeli Phoenix város gyermekeinek problémájuk van a szerbekkel! Istenem, gondoltam, ezt még a legnagyobb szerb nacionalista entuziaszták sem hitték volna. Ez túlszárnyalja még az ő eszméiket is a szerbség nagyságáról és hírük hatósugaráról.

Szerbia egyik ellenzéki vezetője, dr. Vojislav Koštunica²¹ nemrégiben egy interjúban a következőket mondta: Szerbia börtön. Kívül-belül őrzik. Belülről Milošević, kívülről Amerika őrzi.²² Nem tudom, hogy eddig valaki is ilyen érzékletesen ábrázolta-e Szerbia nemzetközi elszigeteltségének a következményeit, mint ahogy nem tudom azt sem, hogy bárki is közönyös maradhatott-e az ilyen metafora iránt. És függetlenül attól, hogy ki milyen mértékben ért egyet a Koštunica metaforája által megrajzolt kép minden elemével, az közvetlen, egyszerű és ezért durva módon a mai Szerbiát rajzolja meg.

Nekem nincs annyi szerbiai belső tapasztalatom, mint amennyi horvátországi belső tapasztalatom van, de a külső tapasztalataim alapján, és úgy hiszem, mások is így vannak vele, azt mondhatom, hogy Szerbia az elmúlt tíz évben mind jobban és jobban börtönné vált, amelyben a büntetőintézkedések külső falának növekedésével és szilárdulásával egyidejűleg vált mind keményebbé és durvábbá a belső rezsim. Ezért voltak illuzórikusak és tévesek azok az elvárások, hogy a szankciók és az elszigetelés majd megtöri Miloševićet. Éppen ellenkezőleg, a nemzetközi közösség által bevezetett minden újabb izolációs intézkedés után ő csak erősödött. Az elmúlt öt-hat évben nem azért, mert ő vált volna erősebbé, vagy az ő hatalmi rendszere vált volna erősebbé. Nem, nem azért, hanem mert gyengült a demokratikus ellenzék, mivel szétverték a civil társadalmat, általában a társadalmat. Nem azért, mintha az emberek elégedettek lennének akár a hatalommal, akár a helyzetükkel. Nem, és határozottan nem! Hogyan is lehetne valaki elégedett azzal, hogy mindennap elmegy dolgozni és hónapokig nem kap fizetést, vagy 50 márkát kap? Hogyan is tiltakozhatna a menekült amiatt, hogy nincs semmije, hogy mindenét elveszítette, ha az állam által ellenőrzött humanitárius segélytől függ, s ha feketézésből él, amit úgyszintén az állam ellenőriz? Hogyan is fejezhetné ki bárki az elégedetlenségét Milošević kosovói politikájával szemben, vagy a volt Jugoszlávia térségének bármely kérdésével kapcsolatban, ha az átlagos szerbnek az az érzése, hogy Szerbiát azért bombázták, hogy megvédjék az albánokat, s hogy büntessék Szerbiát? Különböznél-e hogyan lehetne bármit is tenni belülről, amíg a nemzetközi közösség az intézkedéseivel egy politikának a vereségeit annak belső győzelmévé alakítja át? Ezért és sok másért, amire itt nem térünk ki, Szerbia nemzetközi elszigetelése – s ezt hangosan és érthe-

tően meg kell mondani – már évek óta nem hozott semmilyen eredményt sem, Miloševićen kívül. Ő annak a legnagyobb és egyedüli eredménye. Ő annak a mesterséges szíve.

Végül a viktimizáció. A nyolcvanas évek végének és a kilencvenes évek elejének kezdeti nacionalista kampánya után, amely arra alapozódott, hogy a szerbek mind a kommunizmusnak, mind pedig Jugoszláviának az áldozatai, s hogy egyedül ők vesztek Jugoszláviával, volt egy időszak, amikor viszonylag erős tudat alakult ki a szerbeknek a mások és a saját veszteségeikkel kapcsolatos felelősségéről. Különösen vonatkozik ez az 1992 és 1998 közötti időszakra. 1999-ben azonban a NATO fenyegetése, hogy bombázni fogja Szerbiát, majd maga a bombázás a szerbeknél ismét kifejleszti az áldozat érzetét. Nem önsajnálót és szentimentálisat ugyan, de mindenképpen az igazágtalan túrésnek és szenvedésnek az érzését. Ezt a következőképpen lehet leírni: a horvátországi szerbek nagy árat fizettek a szeparatizmusuk miatt történt elűldözésükkel. Nagy árat fizettek a boszniai szerbek is háborús politikájuk és szeparatizmusuk miatt. Ezt fizetik most a szerbiai szerbek is, de ezúttal a kosovói albán szeparatizmus miatt. Ezt az érzést növeli az a tény, hogy ilyen vagy olyan módon, kisebb-nagyobb mértékben mindenkit, a szlovéneket is, a horvátokat is, a bosnyák-muzulmánokat is, a macedónokat is, a montenegrójakat is támogatják nemzeti érdekeik megvalósításában és az államépítés folyamatában. Ilyen érzés mellett a felelősségérzés mindazért, ami a szerbeknek köszönhetően történt vagy történik, háttérbe szorult, ami a legtöbb embert képtelenné tett arra, hogy igazán szembenézzen az ilyen fajta felelősséggel. Az önmagáért érzett felelőség megszűnt a másokért való felelősséggként is létezni. Ezáltal a felelősség mint olyan megszűnt, s a helyébe a túlélés reflexei léptek.

Mindent egybevetve, a szerbeket a nemzetközi közösség olyan módon és olyan tartalommal mutatta be, ahogyan Milošević mutattott be másokat a szerbeknek. A nemzetközi közösség ezáltal csak kiegészítette és kiteljesítette Milošević politikáját.

V. GOLDEN BRIDGE OR GOLDEN BULIT – THE QUESTION IS NOW

A NATO-bombázás után egyesek Szerbiát hidak nélküli országnak nevezték.²³ És valóban így van – Szerbia hidak nélküli ország. Különösen olyan hídja nincs, amely a közte és a világ között levő szakadékot ívelné

át. Ilyen hídra most Szerbiának is és a világnak is szüksége van. Szerbiának azért, hogy ennek segítségével megszüntesse az elszigeteltségét és megkezdje állami stabilizálásának a folyamatát, a világnak pedig azért, mert Szerbia további gyengülése értelmetlenné tenné a nemzetközi közösség minden eddigi béketörekvését, s ami még fontosabb – tartósan destabilizálná a Balkán térségét, azaz Délkelet-Európát. Ilyen értelemben, ha a nemzetközi közösség eddigi politikája olyan volt, s a tények ezt mutatják, hogy gyengítse a szerbeket és Szerbiát a többi volt jugoszláv tagköztársaság gyengeségi szintjéig, akkor megállapíthatjuk, hogy ezt a célt minden vonatkozásban elérte. Szerbia ma az általános gyengeség állapotában van. Benne minden gyenge. A hatalomtól az ellenzékiig. A gazdaságtól az államig. Minden további gyengítése megnyitná Délkelet-Európa destabilizálásának folyamatát. Ezúttal nem a túl erős, hanem a túl gyenge Szerbia miatt. Ezért az aranyhíd kiépítése Szerbia felé a nemzetközi közösség új agendájának a metaforája. Szimbolikus jellegén túl a következő világos komponensekkel kell rendelkeznie. Először, Szerbia nemzetközi elszigeteltségének meg kell szűnnie. És éppen demokratikus távlatai végett. Éppen azért, mert csak a vakok, vagy a rosszindulatúak nem látják, hogy a szankciók a szerbiai demokratikus erők kerékkötői. A szankciókat egyébként sem azért vezették be, hogy a demokratizálódást akadályozzák, hanem hogy megfékezzék Milošević háborús politikáját. Mivel ez a politika szemmel láthatóan összeomlott, részben kimerültsége, részben a szankciók miatt, most itt a pillanat, hogy az ellenkezővé alakuljon át – Szerbia világ felé nyitásának támogatójává, demokratikus intézményeinek az erősítőjévé. Másodsor, a szerbeknek és Szerbiának fel kell ismernie, hogy a nemzetközi közösség nem azért támogatja más államok és nemzetek kialakulását, hogy lerombolja Szerbiát. Ilyen értelemben egyértelműen világosnak kell lennie annak, hogy a nemzetközi közösség kosovói jelenléte nem azt szolgálja, hogy szétrombolja Szerbiát, és létrehozza Nagy-Albániát, vagy a különálló Kosovo Köztársaságot, mert abban az esetben a nemzetközi közösség elveszítené a szavahihetőségét nemcsak a szerbeknél, hanem mindenki másnál is, különösen a volt Jugoszlávia térségének demokratikus ellenzéki erőinél, amelyek több mint egy évtizede küzdenek a délkelet-európai államok kialakulásának etnonacionalista elvei ellen. A nemzetközi közösségnek tehát ki kell tartania a Horvátországban, Bosz-

nia-Hercegovinában és Macedóniában alkalmazott politikájának az elvei mellett, ami azt jelenti, hogy a többnemzetiségű, demokratikus államok rekonstrukciójának politikai elvei mellett. Harmadszor, a nemzetközi közösségnek meg kell kezdenie azt a folyamatot, amelynek során Szerbia visszatér a nemzetközi társulásokba, az EBESZ-be és az Európa Tanácsba éppúgy, mint a Békepartnerségbe és az Európai Unióba. Hogy a nemzetközi közösségen belül van-e egyetértés ezzel kapcsolatban, s megvan-e a megvalósításához szükséges erő, nem tudom. Azt azonban tudom, hogy ha a nemzetközi közösség radikálisan szakítani akar eddigi irányvételével, amely Milošević malmára hajtotta a vizet, akkor a saját keretein belül ki kell alakítania a konszenzust, és meg kell találnia a végrehajtáshoz szükséges erőt. Egyébként úgy gondolom, itt az ideje, hogy az esszém elején említett ifjú skótnak (hogy az amerikai fiatalokról ne is beszéljek) alkalma nyíljon, hogy végre elutazzon Szerbiába, mint minden más országba, s kedvére nézegesse a szerbeket, míg csak el nem telik velük, akárcsak a leskovaci fazékkal vagy más ételkülönlegességeikkel.

KARTAG Nándor fordítása

2000 július-augusztusa (Letopis Matice srpske 2001. 3., Novi Sad)

JEGYZETEK

- ¹ Az előadásokat a Gessellschaft für Süd-Ost Europa (München), valamint a Bambergi Egyetem, az Erlangeni Egyetem, A Würzburgi Egyetem és a Passaui Egyetem szervezésében tartottam meg. Az egyik előadásra Hammelburgban, a Bundeswehr kiképzőközpontjában került sor magas rangú tisztek előtt, akik az ENSZ boszniai és kosovói missziói számára képezik ki a békeerők német és más tagjait.
- ² A szerbség nullpontja parafrázisa „az írás nullpontja” szintagmának, amelyet Roland Barthes francia irodalomelmélet-író fejlesztett ki, s azt az állapotot jelöli meg, amikor a szöveg magára marad a fehér háttéren, amelyre íródott.
- ³ „A másik beszéde” kifejezést a század elején alkalmazta Mihail M. Bahtyin orosz nyelvész és irodalomteoretikus, s ezt később más szerzők, különösen a francia posztstrukturalisták fejlesztették tovább. A kifejezés azt jelenti, hogy a beszédünkben, ha közvetlenül nem is észlelhető, mindig ott van a mások beszéde is. Ez lehet a szülőké, másszor a barátoké, vagy a tanítóké, később a médiumoké stb.
- ⁴ Arról, hogy az ő elődeinek a múlt században mit jelentett egy balkánit, egy bolgárt látni, Marija Todorova könyve: *Imagining the Balkans*.

- 5 Herbert Marcuse ezt a kifejezést arra alkalmazta, hogy megjelölje vele az ember elidegenedésének állapotát a posztindusztriális társadalomban, a tömegkommunikáció és fogyasztás társadalmában.
- 6 Ez a kérdés annak a kampánynak a keretében merült fel, amelyet Belgrád a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején folytatott, s amelyben a fő állítás az volt, hogy ahol a szerbek a volt Jugoszlávia területén kisebbségben voltak, mindig veszélyeztette őket az ellenséges környezet, akár Kosovóban, akár Horvátországban.
- 7 Ez az év a revansizmus és a szerbek üldöztetésének éve volt a városokban, amikor sokan elmenekültek, vagy megbújtak, vagy identitást váltottak. Ebben az évben teljesedett ki az összetűzés köztem, s a Szerb Demokratikus Fórum, illetve a horvátországi hatalom között. Én, aki a Szerb Demokratikus Fórum és a kormány ellenőrzése alatt levő területeken élő szerbek nevében 1991 őszén Hágában, a volt Jugoszláviáról szervezett nemzetközi tanácskozáson Horvátország nemzetközi elismerése mellett szólaltam fel, s ezért Belgrád és a knini szerbek népárulónak kiáltottak ki, kötelességemnek és erkölcsi, politikai jogomnak éreztem, hogy szót emeljek a szerbek üldöztetése, meggyilkolása és erőszakos asszimilációja ellen. Mellesleg Horvátország nemzetközi elismerése is Horvátországnak a szerbekkel együtt, s nem nélkülük való elismerését, az egyenjogú s nem a nemzeti alapon megkülönböztetett polgárok Horvátországnak elismerését jelentette.
- 8 Nem mondok semmi újat, ha azt mondom, hogy a mérsékeltekkel beszélgetnek, a háborús vezetőkkel tárgyalnak. Néha ez olyan messzire megy, hogy a mérsékeltekkel folytatott beszélgetésben „közös” eszméket és értékeket erősítünk meg, míg a háborús vezetőkkel áratok határoznak meg – egyszer a fegyverét, másodszer a kőolajét, harmadszor a békéét.
- 9 Érdekes Stevan Lilić belgrádi kolléga tapasztalata, aki a jugoszláviai háború kezdetén előadást tartott a pittsburgi egyetemen s egyik hallgatója megkérdezte: *Sir, are you good or bad gay?* Bob Hayden kolléga elbeszélése szerint Lilić így felelt: *I am good bad gay.*
- 10 Emlékszem, amikor 1993 márciusának elején a Chicagói Egyetemen tartottam előadást Jugoszláviáról, az egyik egyetemista lány azt szorgalmazta, hogy a bosznia-hercegovinai nemzetközi beavatkozás az erkölcs és az erkölcsösség kérdése. Tehát nem a béke vagy a biztonság, nem az emberi vagy kisebbségi jogok, nem a humanitárius jogok, hanem az erkölcs kérdése. Ily módon mindenki, aki ellenezte az intervenciót, erkölcstelennek minősülhetett, sőt, egy állam fennmaradása is erkölcsi kérdéssé válhatott.
- 11 Arról, hogy a magyarázat hogyan szolgálhat a politikai propaganda eszközeként, igen ösztönzően beszél az izraeli tapasztalat alapján Noam Chomsky a *Language and Politics* c. könyvében.
- 12 Az igazság kedvéért el kell mondani, hogy a másik vezető politika a volt Jugoszlávia térségében, a Tudman vezette horvát politika sem volt különb. Annak is ilyen ketőssége volt.
- 13 A „befejezetlen állam” kifejezést Carl Schmidt német jogteoretikustól vettem át, meghozzá Zoran Đinđić közvetítésével, aki a *Jugoszlávia mint befejezetlen állam* című könyvében használta. Érdekes, hogy ezt a kifejezést szinte minden volt jugoszláv köztársaságra lehetett alkalmazni. Talán Szlovénia kivételével.

- ¹⁴ A „magányos nemzet” kifejezés voltaképpen a „magányos csoport” kifejezés parafrazisa, amelyet David Reesman amerikai szociológus használt a *Lonely Crowd* című könyvében.
- ¹⁵ Sok mutatója van e virtualitásnak az ún. nagyszerbség retorikájában. Az általam ismertek közül kettő különösen illusztratív. Az első így hangzik: *Éz itt Szerbia*, s a szarajevói posta falára írta valaki. Egy másik tipikus hazai nyelven hozzáfírta: *Éz itt a posta, te hülye*. A másik így hangzik: *Tokióig Szerbia*, ami a *Mi és az oroszok 300 millióan* eredeti változatnak a parafrázisa.
- ¹⁶ Ebből a szempontból érdekes a szurkolók eljárása a nemzetközi mérközéseken, például a legutóbbi labdarúgó Európa-bajnokságon. A hivatalos *Ju-go-szlá-via!* buzdítás helyett mind gyakrabban a *Szerbia!* felkiáltást használták.
- ¹⁷ Egy időben, különösen 1993 és 1995 között, néhány „szerb állam” létezett: a Szerb Krajina Köztársaság Horvátország területén, a Szerb Köztársaság Bosznia-Hercegovina területén és maga Szerbia.
- ¹⁸ A demokratizálódás időnként pretenciózus, időnként pedig megfelelő jelentés nélküli szó. Horvátország esetében is alkalmasabb önelgyőzésről beszélni demokratizálódás helyett, mert Horvátország a választásokon önmagát, saját elszigeteltségét és etnocentrikusságát győzte le, s megteremtette az előfeltételeket a demokratizálódáshoz, a demokratikus intézmények megszilárdításához és funkcionális fejlődéséhez. Minden más csak nagy szavakból áll, amelyek nincsenek hatással az emberekre.
- ¹⁹ A horvátok és a bosznia-hercegovinai muzulmánok, persze, nem maradtak adósai a szerbeknek. Ők is az ugyanabból a történelmi lexikonból vett nevet alkalmazták rájuk – *csetnikek*.
- ²⁰ Ilyen címmel jelent meg a század elején egy szöveg a zágrábi *Srbobran* című lapban, amelyet bizonyos szerb csoportosulások jelentettek meg Horvátországban, s amely a horvát jobboldaliaknak a zágrábi szerb közösség elleni támadása idején jelent meg.
- ²¹ Dr. Koštunica tekintélyes történész és politológus, a Demokrata Párt egyik alapítója, 1993-ban pedig alapítója és elnöke a Szerbiai Demokrata Pártnak. Jelenleg a szerbiai ellenzék nagyobb részének az elnökjelöltje.
- ²² Az interjú a *Novosti – sedam dana* című zágrábi lapban jelent meg, amelyet a Szerb Nemzeti Tanács ad ki.
- ²³ A szerbiai fontosabb és jelentősebb hidak nagy többségét lerombolta a NATO a tavalyi bombázások alatt.